

Berk en de metamorfose van Brunnepe archivistisch verbeeld

door Otto Ottens en Floris Joustra

In 2021 ontving het Stadsarchief Kampen een aanbod tot schenking van oud-archief van de beroemde emaillefabriek Berk door Berks meest recente rechtsopvolger The Cookware Company B.V. uit Wateringen. De acquisitie werd in januari 2022 afgerond.

De schenking is bijzonder gevarieerd van samenstelling en omvat onder andere statuten, balans- en jaarstukken, stukken betreffende het bedrijfspensioenfonds, catalogi en modelboeken, prijslijsten, overzichten van merktekens, advertenties en promotiemateriaal, dia's, foto's, films en negatieven van vroegere modellijnen. De oudste stukken dateren uit 1860, slechts negen jaar na wat algemeen wordt beschouwd als het oprichtingsjaar 1851. De meest recente onderdelen komen uit 2001 en hebben betrekking op het vertrek uit Kampen van het laatste bedrijfsonderdeel, anderhalve eeuw later.

In de collectie van het Stadsarchief Kampen bevond zich al archiefmateriaal van Berk, in hoofdzaak stukken uit de financiële administratie en betreffende verkopen.¹ De aanwinsten worden zorgvuldig vergeleken met de reeds lang geleden in beheer genomen archiefbescheiden; wellicht leidt dit tot een nieuwe, geïntegreerde toegang of inventaris. Tot die tijd zijn de nieuw-ontvangen stukken niet beschikbaar voor het publiek, op twee uitzonderingen na die in dit artikel worden besproken.

Het betreft twee formele archiefbescheiden, een vergunning uit 1911 en een proces-verbaal van aanbesteding uit 1910, die elk voor zich, maar ook samen, in archivistische zin verbeelden wat tijdgenoten de metamorfose van Brunnepe hebben genoemd.²

Brunnepe's veranderende aanzien en karakter

De *Provinciale en Zwolsche Courant* van 14 juni 1910 berichtte over belangrijke ontwikkelingen in Brunnepe: 'De aloude buurtschap Brunnepe, buiten de voormalige Hagenpoort gelegen, welke een 25-tal jaren geleden nog hoofd-

De door het Stadsarchief Kampen verworven stukken. Foto Remy Steller.

zakelijk bewoond werd door boeren en visschers, begint geheel van aanzien te veranderen. Het oude type der Schokkers in het bekende schilderachtige costuum gaat verdwijnen en ook het boerentype raakt er op de achtergrond. Brunnepe heeft zich tot een fabriekswijk gemetamorphoseerd.’

Het artikel verscheen toen de bouw van de eerste zestig arbeiderswoningen van de N.V. Kamper Emaillefabrieken voorheen H. Berk & Zn. al goed op dreef was. De aanbesteding van de iets grotere, tweede helft van 65 woningen volgde op 22 augustus van dat jaar. Volgens het proces-verbaal van aanbesteding van 15 september 1910 was deze aanbesteding met een bedrag van 93.266 gulden gewonnen door de Kamper aannemer G.J. Veldkamp, over wie verder niet veel bekend is.³ Als onderaannemers traden op J.H. Bruggemann en D.J. Telder: waarschijnlijk zijn dit de stukadoor Johann Hinrich Bruggemann en de smid Dirk Jan Telder geweest.

Over ontstaan en ontwikkeling van de Kamper Emaillefabrieken van Berk is eerder gepubliceerd. Meestal lag de nadruk dan op modernisering van productietechnieken en verbreding van het assortiment, soms werden interessante zijpaden bewandeld. In opdracht van de firma schreef Chris Fehrmann voor het eeuwfeest in 1951 een herinneringsboek; Menno Koopstra

ging in op het bedrijfsarchief; Geraart Westerink concentreerde zich op de ondernemersfiguur van Johannes Berk (1854-1929), zoon van de oprichter en directeur tijdens de grootste bloeiperiode.⁴ Westerink plaatste Johannes Berk daarbij in de context van sociaal bewogen ondernemers die oog hadden voor de huisvestingsnoden van hun talrijke arbeiders.

De firma Berk, waarvan de oorsprong tussen 1845 en 1851 lag in de Boven Nieuwstraat 91, was rond 1885 uitgeweken naar Brunnepe, op betrekkelijk geringe afstand van de vroegere Hagenpoort. Het daar aangekochte, grote terrein langs de IJssel bood ruim voldoende mogelijkheden tot groei.

Uitbreiding en modernisering van de productiecapaciteit verliep hand in hand met toename van het aantal medewerkers. In 1909, kort voor de start van de bouw van de Berkhuizen, werkten er bij Berk zo'n driehonderd mannen en vrouwen, jongens en meisjes; in 1913, kort na de oplevering van de tweede en laatste helft, was dat aantal verdubbeld.⁵ Berk was de grootste werkgever van Kampen geworden, en zou dat nog decennialang blijven.

Juist omdat in veel Kamper families opeenvolgende generaties hun hele werkzame leven bij Berk hebben doorgebracht, is de firma vooral onder oudere inwoners nog steeds een begrip. Veel van hen bewaren goede herinneringen aan de laatste decennia waarin het bedrijf in Kampen actief was. Lang niet al die voormalige medewerkers woonden overigens in Brunnepe, maar Berk en Brunnepe hebben wel heel lang een nauwe band met elkaar gedeeld. Het was dan ook in Brunnepe dat de gestage uitbreiding en modernisering van de productie gestalte kreeg en de woningnood onder de arbeiders van Berk zichtbaar werd aangepakt. De twee genoemde archiefstukken representeren beide ontwikkelingen en worden hieronder nader beschreven, het oudste stuk eerst.

Sociale woningbouw en de Berkhuizen

In het *Proces-verbaal van aanbesteding voor de bouw van 65 arbeiderswoningen te Brunnepe voor rekening van N.V. Kamper Emaillefabrieken voorheen H. Berk & Zn., met bijlagen, 1910-1911* zoals de omschrijving luidt, is vastgelegd wie de aanbesteding heeft gewonnen en voor welk bedrag. Het stuk is voorzien van een rood lakzegel en de lange titel is met de hand en in schoonschrift aangebracht; de twee bijlagen zijn met gekleurd rijgdraad of notariskoord aan het proces-verbaal verbonden. Aldus maken de uiterlijke kenmerken van dit archiefstuk direct duidelijk dat dit een belangrijk document is.

De twee bijlagen zijn tekeningen. De kleinste is een blauwdruk, de *Ingemeten Kadastrale Copie van het perceel No. 9663 van Sectie F Brunnepe, genaamd "het Kloos-*

De Middenstraat tijdens de bouw. Collectie SNS Historisch Centrum.

ter". Het is voor het *Plan van Bestrating, Riolering en Bebouwing* getekend op een schaal van 1:500 en ondertekend door aannemer en onderaannemers.

De grootste van de twee tekeningen laat in een schaal van 1:100 het volledige ontwerp zien van de 57 woningen type A en acht woningen type B die samen het tweede deel van de uitbreiding vormden. Deze tekening is eveneens ondertekend door de aannemer en onderaannemers, maar óók door de architect, Gerhardus Berend Broekema (1866-1946). De straten hebben nog geen namen en aan drie randen van het te bebouwen complex staat de tekst *Bestaand woningblok, in aanbouw*.⁶

Johannes Berk was namelijk niet de enige in Kampen die zich betrokken voelde bij arbeiders en hun welzijn en daarom overging tot het laten bouwen van fatsoenlijke huizen. Anderen waren hem op kleinere schaal voorgedaan.⁷ Maar de werkelijke stimulans tot sociale woningbouw in Brunnepe kwam voort uit de werking van de nieuwe Woningwet uit 1901 en de oprichting - mede door Berk - van de Woningbouwvereniging Eenvoud in 1906. Sam Hörchner heeft hierover in de *Kamper Almanak 2007* uitgebreid geschreven.⁸

De Kloosterstraat en de Hendrik Berkstraat tijdens de bouw. Collectie SNS Historisch Centrum.

De Woningwet eiste een planmatige aanpak en regelde subsidiemogelijkheden voor volkshuisvesting. Het departement Kampen van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen nam als eerste de handschoen op en liet architect Broekema in 1904 een plan ontwerpen voor vijftig arbeiderswoningen aan de Noordweg en Spaarbankstraat in Brunnepe. Woningbouwvereniging Eenvoud volgde, eveneens naar ontwerp van Broekema, met een plan voor 54 arbeiderswoningen aan wat later de Eenvoudstraat zou gaan heten, parallel aan de Spaarbankstraat. Dit complex werd in 1911 opgeleverd. Berks initiatief tot de bouw van maar liefst 125 huizen maakte hem naast Kampens grootste werkgever ook de grootste particuliere woningeigenaar van de stad. Toen architect Broekema de huizen voor Berk ontwierp, gonsde het in Brunnepe dus al van de bouwactiviteiten. Hoewel de 'bestaande woningblokken, in aanbouw' op de grote ontwerp-tekening niet die van Eenvoud en het Nut waren - die waren ten noorden van de Noordweg gesitueerd - stonden deze met Berk wel aan de basis van Brunnepe's metamorfose tot arbeiderswoningwijk na 1900. Met name Eenvoud zou er tot circa 1923 nog veel meer arbeiderswoningen bouwen.⁹

Uitbreiding en modernisering van de productie

Het tweede in schenking ontvangen archiefstuk heeft betrekking op een belangrijk stadium uit de gestage uitbreiding en modernisering van de productie van de Kamper Emaillefabrieken. Het is het gewaarmerkte exemplaar van de *Vergunning verleend door de gemeente Kampen aan de N.V. Kamper Emaillefabrieken voorheen H. Berk & Zn. voor de uitbreiding van de fabrieksgebouwen te Brunnepe met een tweede stoomketel en een smeltoven, met bijlagen, 18 december 1911*. Ook dit handgeschreven stuk is gezegeld en met rijgdraad verbonden aan twee bijlagen, de aanvraag van Berk en een overzichtstekening van architect Broekema met daarop de precieze locatie van de oven. Wederom blijkt uit de uiterlijke kenmerken direct dat dit een belangrijk document is. Vanuit archivistisch oogpunt is het tamelijk bijzonder dat het voor de aanvrager bedoelde exemplaar van een door het gemeentebestuur verleende vergunning 111 jaar na verstrekking terugkeert in beheer van diezelfde gemeente. Ook al blijft het stuk vanwege het herkomstbeginsel (*respect des fonds*) onderdeel van het Berk-archief, het is om die reden toch een verrijking van de collectie van het Stadsarchief Kampen. Dat geldt natuurlijk tevens voor het proces-verbaal van aanbesteding, maar daarvan bestond nooit een juridische noodzaak tot het van gemeenteweg bewaren van een exemplaar. Beide stukken hebben de tand des tijds in materieel opzicht overigens goed doorstaan.

Hoewel het Stadsarchief Kampen al wel beschikte over de vergunning, vergunningsaanvraag en bijbehorende correspondentie en tekeningen, zijn deze stukken in de loop der tijd wat gesepareerd geraakt. Nu is langs andere weg een exemplaar van de vergunning als gewaarmerkt stuk compleet in ons bezit gekomen. In de archiefwereld is dit belangrijk, omdat een stuk met bijlage(n) uit principe wordt beschouwd als een onverbreekelijke eenheid.

De uitbreiding van de fabrieksgebouwen waarvan de vergunningstitel rept, betrof de nieuwbouw van de derde emaillefabriek en de uitbreiding van de bestaande ijzerfabriek, waar de tweede stoomketel zou worden geplaatst. De plannen hiertoe werden ontwikkeld vanaf circa 1909 en liepen in de tijd gezien dus parallel aan de voorbereiding en realisatie van de Berkhuisen.

De firma Berk is voortgekomen uit een eenvoudige koper- en blikslagerij annex vertinnerij, die zoals vermeld tussen 1845 en 1850 is gestart in wat nu de Boven Nieuwstraat 91 is en bij de productie van huishoudelijke artikelen geheel dreef op handkracht. In 1851 kwam het Instructiebataljon naar Kampen en werd gelegerd in de vroegere 'Stadscaserne', toen Buitenkazerne

geheten; dit bataljon met honderden militairen werd een belangrijke afnemer van Berks producten.¹⁰

Vanwege toenemende concurrentie maakte de grondlegger van het bedrijf, Hendrik Berk, vanaf circa 1865 de overstap naar wat 'gestampt goed' heette en waarvoor een grote schroefpers uit Duitsland werd aangeschaft. Het was onder zijn zoon en opvolger Johannes Berk dat men zich tussen 1880 en 1884 wist te bekwamen in het emailleren. Daarmee, en tevens met de aanschaf van de eerste stoommachine van 5 of 6 pk in 1881, werd de productie opnieuw gemoderniseerd.¹¹

De verhuizing van de productie vanuit de locatie in de binnenstad van Kampen naar Brunnepe verliep gefaseerd, maar was in 1888 voltooid. Er werkten toen ongeveer zestig mensen bij de firma. Drie jaar later waren dat er al honderd en werd de oude stoommachine vervangen door een exemplaar van 10 of 12 pk. In de jaren tot aan de eeuwwisseling raakte het fabrieksterrein steeds meer bebouwd, werd het aantal ovens sterk uitgebreid en nam de personeelsomvang toe tot circa driehonderd. De firma werd in 1902 omgezet in de naamloze vennootschap met de lange naam die ook figureert op de vergunning uit 1911. In hetzelfde jaar werd de stoommachine vervangen door een exemplaar van 100 pk.

In de eerste decennia van de nieuwe eeuw verliep de uitbreiding van Berk niet langer gestaag maar eerder exponentieel. De firma heeft vooral na en door die verhuizing naar Brunnepe zó sterk kunnen groeien dat daarmee die vroegere gemeenschap van boeren en vissers haar traditionele karakter definitief inwisselde voor dat van de fabriekswijk waarover het artikel uit de *Provinciale en Zwolsche Courant* van 1910 sprak.

Van die metamorfose getuigen, naast de nog steeds bestaande Berkhuizen, ook de twee hierboven beschreven archiefstukken inclusief hun bijlagen, die ruim 110 jaar later van Berks rechtsopvolger in schenking zijn ontvangen. Ze zijn voortaan raadpleegbaar in het Informatiecentrum van het Stadsarchief Kampen, precies dáár waar ooit de manschappeneetzaal was waar de eerste in serie geproduceerde Berk-artikelen dagelijks door honderden leden van het Instructiebataljon werden gebruikt.

Noten

1. Menno Koopstra, 'Pannen en papier. De Kamper Emaillefabrieken en haar archief', *De Panne Mededelingenblad van de Vrienden van het Stedelijk Museum Kampen* 26 nr. 1 (2001) 2-6.
2. De auteurs danken Neel Wijshake voor haar aandeel in het bronnenonderzoek. De afge-

- mene gegevens over de geschiedenis van de firma Berk zijn afkomstig uit C.N. Fehrmann, *Honderd jaren Berk in Kampen 1851-1951* (Kampen 1951).
3. In de registers van geboorte en overlijden is de naam van deze Gerrit Jan Veltkamp met een 't' gespeld. In de ondertekening van het proces-verbaal van aanbesteding, maar ook in krantenartikelen over deze en andere aanbestedingen uit de periode van zijn werkzame leven, is zijn achternaam consequent met een 'd' gespeld. Toch betreft het naar alle waarschijnlijkheid dezelfde persoon. Er zijn in deze jaren geen andere timmerlieden of aannemers in Kampen bekend met eenzelfde naam.
 4. Zie voor Fehrmanns boek en Koopstra's artikel de noten 1 en 2 hierboven. Geraart Westerink, 'Johannes Berk 1854-1929' in: Joop Visser, Matthijs Dicke en Annelies van der Zouwen (red. en samenst.), *Nederlandse Ondernemers 1850-1950. Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel* (Rotterdam, Zutphen 2011) 234-239. Westerink schrijft ook over Berk, de eerste sociale woningbouw in Kampen en de Berkhuizen in zijn monografie *Villa's, veestallen en fabrieken. Leven en werk van architect G.B. Broekema (1866-1946)* (Kampen 2003) 144-152 en 163-171.
 5. Over het aantal werknemers in 1913 bestaat geen overeenstemming. Fehrmann en Koopstra noemden in hun publicaties het aantal van zevenhonderd, Westerink hield het op vijfhonderd, en die twee getallen zijn hier voor het gemak gemiddeld.
 6. In 1910 werden twee straten vernoemd naar oprichter Hendrik Berk (1822-1876) en diens vrouw Catharina Gilles (1831-1876); de tussengelegen straat kreeg een jaar later de naam Middenstraat. De verbindende straat aan de noordzijde kreeg in 1910 de naam Kloosterstraat, een verwijzing naar een van de twee kloosters die in Brunnepe hadden gestaan.
 7. Westerink verwijst hiervoor onder andere naar initiatieven tot woningbouw voor arbeiders aan de Spuistraat, Patrimoniumstraat en nabij de gasfabriek in 1886-1887 door respectievelijk Patrimoniums Bouwlust en Des Werkmansvriend, alsmede naar arbeiderswoningbouw in IJsselmuiden en Grafhorst in 1904-1906 en 1908, steeds in opdracht van maatschappelijk betrokken individuen. Zie Westerink, *Villa's, veestallen en fabrieken*, 163 en 166.
 8. Sam Hörchner, 'In alle Eenvoud. Uit de beginjaren van de Bouwvereniging Eenvoud' *Kamper Almanak* (2007) 69-106. Zie ook Westerink, *Villa's, veestallen en fabrieken*, 164-169.
 9. Zie Sam Hörchner, 'Bouwen in Brunnepe. De Bouwvereniging Eenvoud en het Begijnkwartier, 1913-1918', *Kamper Almanak* (2008) 143-162 en Sam Hörchner, 'Bouwen op 't Klooster 1919-1923. Het derde grote bouwproject van bouwvereniging Eenvoud', *Kamper Almanak* (2009) 181-196.
 10. Het is een mooie speling van de geschiedenis dat het Stadsarchief Kampen sinds 2016 is ondergebracht in deze voormalige kazerne.
 11. In de literatuur over de emaillefabriek is steeds sprake van 5 pk, maar in de Hinderwetvergunning staat 6 pk; eenzelfde verschil treedt op bij de vervanging van deze machine in 1891.